

Федоренко Т.В., старший викладач кафедри цивільних та кримінально-правових дисциплін УДУФМТ

НОТАРІАЛЬНІ ДІЇ ТА ПОРЯДОК ЇХ ВЧИНЕННЯ

Розглянуто нотаріат, як ланку системи державного управління та вид державної діяльності, який має різні, надзвичайно важливі для поглибленого дослідження сторони і грани. Також в статті зроблена спроба визначити роль нотаріальних дій в цивільно-правовому регулюванні, довести приналежність нотаріальних дій до категорії юридичних фактів.

Ключові слова: нотаріус, посадові особи органів місцевого самоврядування, консульські установи, вчинення нотаріальних дій, нотаріальна процедура, нотаріат

Рассмотрено нотариат, как звено системы государственного управления и вид государственной деятельности, который имеет различные, чрезвычайно важные для углубленного исследования стороны и грани. Также в статье предпринята попытка определить роль нотариальных действий в гражданско-правовом регулировании, доказать принадлежность нотариальных действий к категории юридических фактов.

Ключевые слова: нотариус, должностные лица органов местного самоуправления, консульские учреждения, совершения нотариальных действий, нотариальная процедура, нотариат

In this article the Notary, as a link in the public administration and the type of government activity, which has a different, very important for in-depth research side and face. Also in the article is an attempt to define the role of notarial acts in civil regulation, to prove that a notarial acts in the category of legal facts.

Key words: notary, the officials of local authorities, consular offices, notarial acts, notary procedure notariat

Постановка проблеми. Нотаріат, шляхом правомірного і своєчасного вчинення нотаріальних дій, зміцнює і додає публічну достовірність цивільно-правовим відносинам. У випадках, передбачених нормами цивільного законодавства, нотаріальні дії виступають в якості юридичних фактів цивільного права і мають конститутивне значення для майнових правовідносин. Актуальність та недостатня розробленість проблем функціонування та розвитку нотаріальної діяльності в Україні дозволяють сформулювати проблему статті, яка полягає в тому, що, з одного боку, в суспільстві є потреба в утвердженні в масовій свідомості права, як довготривалого регулятора суспільних відносин, а з іншого – не досліджена діяльність нотаріусів, як особливої соціально-професійної групи, по своїй природі яка є гарантом прав і свобод людини, захищає його честь і гідність, що, як наслідок, робить регулюючий вплив на соціальні відносини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі підготовки статті були використані найбільш цікаві, з сучасних позицій, правові джерела щодо нотаріату, а також праці сучасних авторів, які розробляли правові проблеми нотаріату. Особливе значення для дослідження нотаріату мають погляди таких вчених, як І. Алфьоров, Л. Сміян, Ю. Нікітін, П. Хоменко, О. Кармаза, С. Фурса, Є. Фурса.

Мета статті. Полагає в розробці теоретичних основ та аналізу природи нотаріальних дій, як юридичних фактів в цивільному праві, виявлення нових тенденцій в правовому регулюванні нотаріальних дій.

Виклад основного матеріалу. Нинішній етап розвитку України, як правової держави, зумовлює потребу в утворенні потужної та стабільної системи захисту прав і законних інтересів громадян. У цьому аспекті, згідно зі статтею 59 Конституції України[5], кожному громадянину гарантовано право на одержання правової допомоги. Нотаріат спільно з іншими правовими інститутами втілює реалізацію цього конституційного права громадян і є тим правовим інститутом, який забезпечує охорону та захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, надає офіційної сили та вірогідності юридичним правам, фактам і документам.

У правовій системі нотаріат відіграє значну роль, як орган безспірної цивільної юрисдикції та превентивного правосуддя. Професійна діяльність нотаріуса забезпечує превентивний правовий захист та унеможливорює порушення в майбутньому прав і інтересів суб'єктів права та виникнення спорів у судах.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року [3] нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Діяльність нотаріату спрямована на охорону та захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, на запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного вчинення нотаріальних дій.

Нині в Україні формуються принципово нові підходи до регулювання правовідносин, захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, а нотаріус є представником державної влади, наділеним частиною цієї влади. Тобто нотаріус, як особа, яка виконує функції делеговані їй державою, шляхом надання кваліфікованих юридичних консультацій забезпечує дотримання єдності інтересів громадян і держави, а отже, виконує функцію правової допомоги. Перспективи розвитку нотаріату у сфері надання такої допомоги невід'ємно пов'язані з посиленням ролі державного регулювання цієї діяльності, яке визначається як один із головних принципів роботи нотаріату та базується на світовому досвіді з урахуванням національних звичаїв.

Майже кожній людині протягом життя хоча б раз доводилось або ще доведеться звертатися до нотаріуса. Зокрема, з питаннями засвідчення копій документів, посвідчення договорів дарування чи купівлі-продажу, оформлення спадщини, посвідчення доручень тощо.

Роль органів нотаріату в реалізації та захисті прав і законних інтересів громадян є досить важливою.

Дійсно, діяльність нотаріату відчутно впливає на різні аспекти суспільного життя. На органи нотаріату покладається позасудова охорона та захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб і держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій.

Зокрема, органи нотаріату відіграють важливу роль у правовому забезпеченні економічних відносин в державі. В певній мірі це пов'язано з переходом вітчизняної економіки до ринкової форми господарювання, створення нових видів економічної діяльності.

Від якості роботи органів нотаріату залежить нормальне функціонування цивільного обороту країни, ефективність охорони та захисту майнових прав і законних інтересів громадян і організацій. Активне залучення нотаріату в регулюванні економічних відносин створює більшу стійкість і гарантованість у поведінці учасників цивільних відносин, дає можливість скоротити кількість правопорушень, ліквідує об'єктивні передумови їх виникнення.

Згідно зі ст. 1 Закону про нотаріат [3] вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчиняються уповноваженими на це посадовими особами органів місцевого самоврядування. Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України та на дипломатичні представництва України. Тобто вчинення нотаріальних дій у цілому покладається на нотаріусів або посадових осіб, які діють на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений законодавством України.

Законом України Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» від 1 жовтня 2008 року № 614-VI [2] державних і приватних нотаріусів було урівняно в повноваженнях щодо вчинення нотаріальних дій.

Держава покладає на нотаріальні органи функцію вчинення нотаріальних дій і наділяє їх владними повноваженнями. В статтях 34, 37 та 38 Закону України про нотаріат [3] визначено детальний перелік нотаріальних дій, що вчиняються нотаріусами, уповноваженими на це посадовими особами та консульськими установами України.

Відповідно до статті 34 Закону про нотаріат нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії: посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо); вживають заходів щодо охорони спадкового майна; видають свідоцтва про право на спадщину; видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя; видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса; засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчують справжність підпису на документах; вчиняють виконавчі написи; приймають на зберігання документи та ін.

Слід зазначити, якщо у населених пунктах, де немає нотаріусів, уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування вчиняють такі нотаріальні дії: вживають заходів щодо охорони спадкового майна; посвідчують заповіти (крім секретних); видають дублікати посвідчених ними документів; засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчують справжність підпису на документах. Зазначені посадові особи органів місцевого самоврядування не мають права на оформлення документів, призначених для використання за межами державного кордону (стаття 37 Закону про нотаріат) [3].

Консульські установи України вчиняють такі нотаріальні дії: посвідчують угоди (договори, заповіти, доручення тощо), крім іпотечних договорів, угод про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; видають свідоцтва про право на спадщину; засвідчують вірність копій документів і виписок з них; вчиняють виконавчі написи; приймають на зберігання документи; вчиняють морські протести та ін.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки нотаріусами, уповноваженими на це посадовими особами та консульськими установами України можуть вчинятися й інші нотаріальні дії, передбачені законодавством України.

Слід також зазначити, що відповідно до ст. 9 Закону про нотаріат [3] нотаріус та посадова особа органу місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, не вправі вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені свого чоловіка чи своєї дружини, його (її) та своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер), а також на ім'я і від імені працівників даної нотаріальної контори, працівників, що перебувають у трудових відносинах з приватним нотаріусом, або працівників даного виконавчого комітету. Посадові особи органу місцевого самоврядування не вправі вчиняти нотаріальні дії також на ім'я і від імені даного виконавчого комітету. У зазначених випадках нотаріальні дії вчиняються в будь-якій іншій державній нотаріальній конторі, у приватного нотаріуса чи у виконавчому комітеті іншої сільської, селищної, міської ради народних депутатів. Посадові особи, перелічені у статті 40 цього Закону, не вправі посвідчувати заповіти та доручення на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені свого чоловіка або своєї дружини, його (її) та своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер). Нотаріальні і прирізняні до них дії, вчинені з порушенням встановлених цією статтею правил, є недійсними.

Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами та посадовими особами здійснюється Законом про нотаріат 1993 р., Консульським статутом України 1994 р., затвердженим Указом Президента України від 2 квітня 1994 року № 127/94 та іншими законодавчими актами України, Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України 2012 р., затвердженим Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/1, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України від 22 лютого 2012 року № 282/20595 [3, 6, 7].

Процедуру вчинення нотаріальних дій досліджують багато вчених, зокрема, Л.С. Сміян, Ю.В. Нікітін, П.Г. Хоменко, С.Я. Фурса та інші, однак визначення самого поняття «нотаріальна дія» досі немає [8, с. 286; 10, с. 148].

У чинному законодавстві України про нотаріат також не дано визначення поняття нотаріальної дії, хоча цей термін широко використовується. Разом із тим, виходячи зі змісту та правових наслідків їх вчинення, під нотаріальними діями слід розуміти посвідчення безспірних прав та фактів, що мають юридичне значення, а також вчинення інших дій, спрямованих на позасудову охорону прав і інтересів осіб, що належать до повноважень нотаріальних органів. Вчинена нотаріальна дія є безспірним фактом, що не потребує додаткового доказу в суді, інших органах державної влади та місцевого самоврядування, а також на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, якщо рішенням суду, що вступило в законну силу, не було встановлено іншого.

На думку багатьох вчених, таких як Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г., нотаріальна дія є окремою дією нотаріуса чи іншої уповноваженої особи, вчинення якої не є підприємницькою діяльністю, не має на меті одержання прибутку та здійснюється в інтересах особи, яка звернулася за її вчиненням [8, с. 101].

Російський вчений І.А. Алфьоров робить такий висновок: «Нотаріальні дії здійснюються в рамках відповідної процедури, яка являє собою очевидну логічну послідовність розумової діяльності правомочної особи при її здійсненні та базується на встановленні фактичних обставин справи, обранні відповідної правової норми і прийнятті рішення, що оформлюється нотаріальним актом. Процедура здійснення нотаріальної дії проводиться відповідно до принципів національної мови, забезпечення таємниці здійснення нотаріальної дії та диспозитивності» [1, С. 7–15]. Згідно наведеної гіпотези виходить, що процедура застосовується до розумової діяльності правомочної особи, з чим важко погодитися.

Процедура (від лат. *Procedo* – іду вперед) означає порядок виконання низки послідовних дій, необхідних для досягнення чого-небудь: процедура підписання договору, судова процедура, складна процедура тощо [9]. Слід зазначити, що в англійській мові, як і у французькій, дане поняття застосовується з тим самим змістом, як і в стародавньому Римі. Звернемо увагу на те, що тут йдеться про порядок виконання послідовних дій, а не на їх вчинення.

Інші науковці взагалі не відрізняють це поняття за змістом і пропонують сприймати процедуру як встановлений порядок розгляду справ.

У цьому контексті можна погодитися з позицією С.Я. Фурси, яка влучно зазначає: «...про нотаріат необхідно також говорити як про спеціальну процедуру вчинення нотаріальних дій, яка передбачена та регулюється нормами законодавства. У зв'язку з цим можна сказати, що процедура – це статична норма, а процесуальна діяльність – її динамічний критерій, що має постійно перевіряти нотаріальну процедуру на відповідність її потребам окремих осіб і суспільства. Як бачимо, відбувається взаємний вплив процедури на правильність діяльності нотаріусів, що має контролюватися органами юстиції, судом, прокуратурою та іншими державними органами, і, одночасно, нотаріуси, вчиняючи нотаріальні дії, будуть постійно «перевіряти» процедуру на її «дієздатність» в конкретних умовах та мають позитивно впливати на її вдосконалення відповідно до потреб охорони і захисту інтересів всіх суб'єктів, у тому числі й державних» [11, с. 626–635]. Даний автор застосовує термін «процедура» зі значенням загального порядку вчинення нотаріальних дій та в окремих випадках зі значенням синоніму слова «правила».

Якщо проаналізувати структуру сучасного Закону України «Про нотаріат», то неважко помітити деяку непослідовність у застосуванні термінів, що актуалізує необхідність введення нового терміну «процедура». Так, розділ III називається «Правила вчинення нотаріальних дій», а глава 4 – «Загальні правила вчинення нотаріальних дій», у той же час глава 6 Закону України «Про нотаріат» має назву «Посвідчення угод» тощо [3]. Тобто, правила вчинення нотаріальних дій не передбачають зв'язку між складовими частинами: загальні правила, спеціальні правила вчинення конкретних нотаріальних проваджень. За сучасною схемою регламентації правил вчинення нотаріальних проваджень дійсно можна говорити, що порядок або процедура вчинення нотаріальних дій – це розумова діяльність уповноваженої особи, яка сама визначає, коли і що їй робити. У той же час важко уявити, що у цивільному процесі суддя запропонує сторонам у попередньому судовому засіданні одразу виступити з промовами, що висловлюються лише у дебатах. Така пропозиція буде незаконною, оскільки процедура розгляду справи такого положення не допускає, а розгляд справи має відбуватися у встановленій законодавством послідовності.

Дотримуючись загальної концепції, що кожний застосований термін в юриспруденції має адекватно сприйматися як ученими, так і практиками і проблема ця має історичне коріння, пропонується за терміном «процедура» закріпити чіткий зміст. Так, найбільш близькими до цього терміну є поняття «порядок» та «правила».

Тому вважаємо, що під поняттям «процедура» слід розуміти найбільш широкий зміст, який означатиме загальний порядок та одночасно правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, що закріплені законодавством України.

При цьому поняття «правила вчинення нотаріальних дій» слід сприймати в контексті вчинення безпосередніх дій нотаріуса щодо посвідчення нотаріального акта та правила фіксації всіх дій, які пов'язані із вчиненням нотаріального провадження.

Правила вчинення нотаріальних дій – це певні встановлені законом вимоги, які стосуються процедури нотаріального провадження, та які поділяються на основні та додаткові [4, с. 4–11]. Так, наприклад, до основних правил вчинення нотаріальних дій, передбачених у Законі про нотаріат, відносяться вимоги щодо:

- місця вчинення нотаріальних дій;
- строку вчинення нотаріальних дій;
- встановлення особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії;
- визначення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб і перевірка цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб, перевірка повноважень представника фізичної або юридичної особи;
- встановлення намірів сторін вчиняти правочин;
- підписання нотаріально посвідчуваних правочинів, заяв та інших документів;
- відмова у вчиненні нотаріальних дій;
- реєстрація нотаріальних дій;
- видача дублікату нотаріально посвідченого документа.

Наприклад, вимога щодо місця вчинення нотаріальних дій відноситься до загальних правил вчинення нотаріальних дій і відповідно до статті 41 Закону України про нотаріат [3] нотаріальні дії можуть вчинятися будь-яким нотаріусом чи посадовою особою органів місцевого самоврядування, за винятком випадків, передбачених законом. Нотаріальні дії вчиняються у приміщенні державної нотаріальної контори, в державному нотаріальному архіві, у приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса, чи в приміщенні виконкому місцевої ради.

Але в деяких випадках нотаріальні дії можуть вчинятися і поза вказаними приміщеннями, а саме: коли громадяни з поважних причин, якими є хвороба, інвалідність, похилий вік, не можуть особисто з'явитися до нотаріуса чи посадової особи виконкому. Тоді нотаріальна дія вчиняється за місцем їх знаходження. Як свідчить практика, найчастіше така необхідність виникає у випадках посвідчення заповітів, доручень, засвідчення справжності підпису, посвідчення договорів дарування, довічного утримання. В такому випадку в посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій зазначається місце вчинення нотаріальної дії (удома, у лікарні, за місцезнаходженням юридичної особи тощо) із зазначенням адреси, а також причин, з яких нотаріальна дія була вчинена поза вказаними приміщеннями.

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [7] нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених законодавством України.

Нотаріус та посадова особа відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо:

- вчинення такої дії суперечить законодавству України;
- не подано відомості (інформацію) та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії;
- дія підлягає вчиненню іншим нотаріусом;
- є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії або ця особа діє під впливом насильства;
- з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулася особа, яка в установленому порядку визнана недієздатною, або уповноважений представник не має необхідних повноважень;

- правочин, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілям, зазначеним у її статуті чи положенні, або виходить за межі її діяльності;

- особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла плату за її вчинення;

- особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла встановлені законодавством платежі, пов'язані з її вчиненням та в інших випадках, передбачених Законом.

Нотаріуси не приймають для вчинення нотаріальних дій документи, якщо вони не відповідають вимогам, встановленим у статті 47 Закону про нотаріат, або містять відомості, передбачені частиною третьою статті 47 зазначеного Закону.

За загальним правилом нотаріальні дії вчиняються в день подачі всіх необхідних документів після оплати цієї дії.

Наголошуємо на тому, що згідно з вимогами частини 1 статті 43 Закону про нотаріат, не допускається вчинення нотаріальної дії у разі відсутності осіб – її учасників або їх уповноважених осіб.

Всі нотаріальні дії, вчинені нотаріусами або посадовими особами органів місцевого самоврядування, реєструються в реєстрах для реєстрації нотаріальних дій. Кожній нотаріальній дії присвоюється окремий порядковий номер. А номер, під яким нотаріальна дія зареєстрована в реєстрі, позначається в посвідчувальному написі документа, що посвідчується чи засвідчується нотаріусом чи посадовою особою.

Нотаріуси чи посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, у разі виявлення під час вчинення нотаріальних дій порушення законодавства негайно повідомляють про це правоохоронним органам для вжиття необхідних заходів.

Висновки. На нашу думку, у процесі подальшого реформування законодавства про нотаріат доцільно вдосконалити питання відповідальності нотаріуса за шкоду, заподіяну внаслідок його недбалості або незаконних дій, механізм оплати за вчинення нотаріальних дій та надання послуг правового характеру нотаріусами, забезпечення дотримання порядку вчинення нотаріальних дій. Дані нововведення спрямовані на попередження надходження обґрунтованих скарг населення на неправомірні дії нотаріусів, а також на запобігання випадкам (число їх зростає) звернення громадян чи юридичних осіб до суду з питань визнання вчинених нотаріальних дій недійсними з вини нотаріусів.

Посадові особи виконавчих комітетів зобов'язані сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду.

Часто на практиці новообрані нотаріуси чи посадові особи органів місцевого самоврядування, на яких покладено обов'язок по вчиненню нотаріальних дій, зустрічаються з браком навиків, юридичних знань щодо посвідчення документів та вчиненню інших нотаріальних дій.

На нашу думку, всім нотаріусам та посадовим особам органів місцевого самоврядування необхідно постійно підвищувати свій професійний рівень, зокрема з вчинення нотаріальних дій шляхом проходження відповідних курсів підвищення кваліфікації. Підвищення професійного рівня повинно завершуватися проведеним підсумковим заліком.

Література

1. Алферов И.А. Нотариальная форма защиты и охраны права и законного интереса: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 Москва, 2007. 200 с. РГБ ОД, 61:07-12/883 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/213925.html>.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» від 1 жовтня 2008 р. № 614-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/614-17>
3. Закон України «Про нотаріат» станом на 1 липня 2012 р. // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 39. Ст. 383. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
4. Кармаза О.О. Науково-практичний аналіз процедури вчинення нотаріальних дій щодо житла в Україні // Вісник Вищої Ради Юстиції України. 2012. № 03 (11). – С. 4–11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vru.gov.ua/visnyk_archive.
5. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Станом на 1 жовт. 2010 р. – Х.: Фактор, 2010. – 144 с.
6. Консульський статут України від 2 квітня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 127/94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/127/94>.
7. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затверджений наказом Міністерства юстиції України 22.02.2012 р. № 296/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.
8. Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г. Нотаріат в Україні: Навчальний посібник (2-е вид., стереотип.) / Заред. Ю.В. Шкітіна. – К.: КНТ, 2008. – 680 с.
9. Толковый словарь русского языка Ушакова Д.Н.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alcala.ru/slovar-ushakova/slovar-P>.
10. Фурса С.Я. Фурса Є.І. Нотаріат в Україні. Теорія і практика / С. Фурса, Є. Фурса. – К.: АСК. – 2001. – 690 с.
11. Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу : Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с.